

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2+94(438:477)”15/17”

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID.org/0000-0003-0318-7424
potulnytskyva@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-*

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

*кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID.org/0000-0003-3385-7281
georges88@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-151-164*

РІЧ ПОСПОЛИТА В КОНТЕКСТІ ЇЇ ІСТОРИЧНИХ ВІДНОСИН З УКРАЇНОЮ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Аналізуючи творчу спадщину Омеляна Прицака з історії Польщі, автори статті висновують: проблеми середньовічної та ранньонові Польщі історик розпочав досліджувати ще в довоєнний, ранній період свого формування як вченого, продовжив в американський та український періоди. На підставі використання низки архівних документів та надрукованих праць історики стверджують: якщо в довоєнний період науковець розвінчував міфічні легенди в польській історіографії щодо гетьмана Івана Мазепи і написав декілька рецензій на праці польських істориків, то в американський період вчений вже пише низку праць історіософського характеру. О. Прицак доходить висновку, що саме литовці спричинили заміну правлячої еліти і перерваність історичної традиції в Україні, і що, натомість, з переходом українських земель від Литви до Польщі вперше з київських часів українська територія розпочала продукувати власну, свідому своїх політичних прав та привілеїв еліту. Саме за польських часів, за О. Прицаком, почав утворюватися новий політичний феномен – Русі-батьківщини. Деміфологізуючи міфи про руйнівний характер монголів і про український характер Великого князівства Литовського, О. Прицак характеризує українських «реєстрових» козаків як новий тип української еліти.

У лекціях, написаних в американський період, вчений вибудовує історіософський синтез силабічних зв'язків у контексті дослідження ролі, яку відіграла Польща у Східній Європі, та досліджує особливості економічного й соціально-політичного становища українських земель під польським пануванням. Водночас він оцінює спеціальне значення, яке мали для України такі феномени, як реформація, контрреформація, меркантилізм, магдебурзьке право та створення поетами Миколаєм Реєм і Яном Кохановським польської літературної мови.

В український період О. Прицак доповнює гарвардські лекції новим матеріалом і баченням Речі Посполитої в контексті її зв'язків з Україною. Він обґрунтовує чотири основні групи проблем, які спричинили падіння Речі Посполитої як держави, і підкреслює особливу роль контрреформації та єзуїтів, а також фільваркового господарства з особливими функціями магнатів та євреїв при його веденні, що, на переконання вченого, врешті призвело до повстання під проводом Богдана Хмельницького.

О. Прицак розглядав історію Польщі та польського народу протягом трьох періодів свого життя: довоєнного, американського та українського. Сюжети, які він актуалізував у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо зазначити, що майже всі розвідки щодо історії Польщі не проводились істориком поза українським контекстом. Історіософське бачення О. Прицаком вузлових проблем історії старої Речі Посполитої та модерної Польщі є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів спільних сюжетів польської та української історії на теренах Східної Європи.

Ключові слова: дослідницьке надбання, періоди наукової творчості, Річ Посполита, міфи польської історіографії, історіософський синтез, силабічні зв'язки, взаємовідносини.

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці Омеляна Прицака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як вченого, автори статті поділили творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1937–1941); німецький (1943–1967); американський (1967–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди: крайовий та репатріаційний, виявляють дещо тотожні світоглядні позиції видатного українського вченого. Середущі періоди, як німецький та американський, можна зарахувати до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних в ці періоди, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта – з іншого), час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів, автори, подаючи власні коментарі, керувалися методологічною вказівкою Карла Маннгейма (Karl Mannheim). На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, яка заснована на історичних джерелах, дуже швидко на-

¹ Див. про ці періоди ширше.: Потульницький В. А. Особистість академіка Омеляна Прицака (1919–2006) в рамках наукової проблеми. *Українська орієнталістика праць викладачів та студентів НаУКМА*. Київ, 2009–2010. Вип. 4–5. С. 6–10.

штовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

Історію Польщі О. Прицак розпочав досліджувати ще в студентський період свого життя, означений нами у вступі до цієї статі як довоєнний (1937–1941). Поруч із навчанням у Львівському університеті паралельно працював у Науковому товаристві імені Шевченка, перебуваючи під впливом своїх учителів Івана Крип'якевича (1886–1967) та Теофіла Коструби (1901–1943), і розпочинав писати перші наукові дослідження³.

У студентські роки О. Прицака із проблематики історії Польщі з-під його пера вийшли три праці. Першою з них стала опублікована 6 грудня 1937 р. в газеті «Українські вісті», яка виходила у Львові, розвідка під назвою «Роман» Мазепа з Фальбовською. Чому Мазепа опустив двір Яна Казимира?»⁴. У зазначеній статті О. Прицак, використовуючи архівні джерела, розвінчує міфічну легенду, складену про майбутнього гетьмана І. Мазепу його колишнім товаришем – пажем при королі Яні-Казимирові (1648–1668), польським шляхтичем Яном-Хризостомом Пасеком, родом з Гославець (1636–1701). Цей шляхтич, який став згодом визначним польським мемуаристом XVII ст., у своїх «Споминах»⁵ подає під 1662 р. інформацію, що нібито Мазепа примусив до ад'юльтеру з ним дружину свого сусіда пана Фальбовського, за що і був жорстоко покараний останнім – прив'язаний роздягненим до коня і пущений крізь лісові хащі скакати на морозі стрімголов у напрямку до свого помістя. Незабаром, за легендою, Мазепа, ледве врятувавшись від загибелі й страхаючись осоромлення, покинув двір короля Яна-Казимира. О. Прицак, співставляючи існуючі джерела, почерпнуті з них дати та інформації, спростовує легенду Пасека, і, цитуючи знаного українського історика Олександра Лазаревського (1834–1902)⁶, зазначає, що вже в 1663 р. через певний період після описаних Пасеком подій, король відправив Мазепу з місією вручити його клейноди новообраному гетьманові Тетері.

Використавши на додачу до свідчень Лазаревського ще й відомості з літопису Самійла Величка і переконавшись, що Мазепу не прогнала з Польщі любовна авантюра, а він сам добровільно покинув двір короля, О. Прицак, спираючись на працю польського вченого Августа Бельовського⁷, намагається дати відповідь на питання,

² Манхейм К. Идеология и утопия. *Манхейм Карл. Диагноз нашего времени* / пер. с нем. и англ. Москва: Юрист, 1994. С. 28.

³ Про цей період життя вченого див.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, Масс., 1991. С. 66–72; Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. Львів, 1991. С. 277–278.

⁴ Українські вісті. Львів, 1937. Ч. 269 (607). С. 4–5; Національний університет «Києво-Могилянська Академія» (далі – *НаУКМА*). *Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 1–4.

⁵ Джерело, яке цитує в своєму аналізі О. Прицак, наступне: Jan Czubka. *Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska*. Lwów, 1923. S. 226–228.

⁶ Лазаревский Ал. Заметки о Мазепе. *Киевская Старина*. Киев, 1898. Т. 1.

⁷ Bielowski August. *Jan Mazepa i jego listy*. *Biblioteka Ossolinskich*. Lwów, 1864. Т. I, IV. S. 150–191.

чому Мазепа покинув двір короля. Він пояснює демарш майбутнього гетьмана тим, що за час свого побуту на Україні Мазепа зійшовся з противниками Яна Казимира, очолюваними Любомирським, і перейшов на сторону прихильників останнього – заколотників, які діяли на території України, і тому вже не повертався до двору короля⁸. За це майбутнього гетьмана України і було покарано Фальбовським, як вірним прислужником Яна-Казимира, та ще одним шляхтичем на прізвище Маховський. Ці двоє шляхтичів під удаваною причиною нібито «помсти» за вигаданий ад'юльтер, і покарали Мазепу таким жорстоким чином, аби супружна невірність пані Фальбовської і гріх Мазепа скидались в очах загалу на правду. Наприкінці статті О. Прицак окреслює і мету своєї розвідки – розв'язати вигадану Пасеком і повторювану багатьма істориками (Костомаров, Уманець та інші) легенду про Мазепу як перманентного зрадника⁹.

Другою працею про Польщу, написаною у довоєнний період його наукової діяльності, стала рецензія вченого на монографію відомого історика устрою Польщі Станіслава Кутжеби (Stanislaw Kutrzeba 1876–1946) «Відроджена Польща»¹⁰. Рецензія була віднайдена авторами статті у Державному архіві Львівської області під російськомовним гаслом «Реферат Прицака Емельяна о январском восстании 1863 года», хоча сам майбутній вчений підписав її на вступі «Pritsak O. Kutzeba St. Polska odrodzona»¹¹. У цій рецензії вчений з притаманною йому ретельністю вирізняв центральне і маргінальне у рецензованій роботі, проаналізував її вузлові ідеї, а також окреслив цілі і завдання праці польського історика, особливо наголошуючи на тих моментах роботи, де доля Польщі перепліталася з долею України.

Третя праця О. Прицака довоєнного періоду його наукової кар'єри з'явилась у Варшаві у виданнях Українського Наукового Інституту (1930–1939), який у 1937 р. розпочав підготовку видання трьохтомної праці про Мазепу. В той час О. Прицак, за його свідченнями, займався дослідженням постаті гетьмана Мазепа в семінарі професора Адама Шельонговського (Adam Szelaḡowski; 1873–1961) у Львівському університеті. Останній дав своєму учневі завдання написати рецензію на працю про зв'язки Мазепа зі Станіславом Лещинським та Карлом XII, підготовлену дисертанткою професора Ольгою Клайнпетер¹². Написавши рецензію на цю роботу дисертантки, майбутній вчений розпочав опрацьовувати свої власні сюжети мазепинської доби та у другому томі «Мазепинського збірника»¹³ умістив працю «Гетьман Мазепа та княгиня Анна Дольська», а до третього тому, який було знищено у вересні 1939 р. у зв'язку з воєнними подіями і який так і не вийшов з друку, підготував бібліографію літератури про Мазепу під назвою «Мазепинська

⁸ Прицак О. «Роман» Мазепа з Фальбовською. *НаУКМА. Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 4.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: Kutrzeba St. Polska odrodzona. Kraków, 1921.

¹¹ Державний архів Львівської області (далі – *Держархів Львівської обл.*). *Архів Львівського університету*. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 1–11.

¹² Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. С. 278.

¹³ Мазепа. Збірник. Т. 1. 1938. 161 с ; Т. 2. 1939. 117 с. *Видання УНІ – В. Серія історична*. Вип. 5–6.

бібліографія. 1687–1939». Для підготовки праці про княгиню Дольську, яка була споріднена зі Станіславом Лещинським і займалася посередництвом поміж Мазепою, Карлом XII і Лещинським, вчений віднайшов у Львівському міському архіві невідому, досі неопубліковану кореспонденцію Мазепи з Дольською¹⁴.

Якщо у німецький період життя вченого проблеми історії Польщі ним спеціально не досліджувались, то американський період став найбільш плідним у кар'єрі О. Прицака саме щодо дослідження вузлових проблем польської історії. Першою працею американської доби став англomовний рукопис статті вченого під назвою «Київська Русь і Україна XVII–XVIII століть»¹⁵. Хоча рукопис не датований конкретною датою, але за допомогою порівняльного аналізу почерку О. Прицака з іншими його рукописними працями тієї доби, а також паперу, який використовував вчений саме у ті роки, авторам вдалося встановити, що праця була написана наприкінці 1960-х років, тобто у перші роки перебування історика у США.

Аналіз проблем, присвячених безпосередньо польській історії, науковець розпочинає приблизно з другої половини статті, оскільки її перша половина присвячена дослідженню проблем Київської, Галицько-Волинської та Литовської держав. Вчений доходить висновку, що прохання про відокремлення від Великого князівства Литовського і інкорпорації до Польщі, з яким українці (особливо середні класи) звернулися до Польського королівства під час Люблінської унії в 1569 р., було закономірним, оскільки у 1400–1470-х рр., незважаючи на протести місцевого населення, литовці почали замінювати Київського і інших принців – членів литовської династії надісланими з Литви воєводами¹⁶. Тим самим вони спричинили заміну правлячої еліти і розрив історичної традиції в Україні.

Беручи до уваги, що у середніх класів у структурі Литовської соціальної системи було лише два виходи: або ставати членами аристократії (що відбувалося лише у виключних випадках), або деградувати до становища рабів, ці класи свідомо стояли за прийняття Люблінської унії з метою ставати членами шляхетського стану. У Польщі нобілітація до лав шляхти не обов'язково поєднувалась з вимогою змінювати релігійну належність підвищених¹⁷. Хоча з настанням католицької контрреформації багато «політичних поляків» були змушені відмовитися від православ'я з метою зробити кар'єру в Речі Посполитій, проте цей компроміс не применшив значення переходу українських земель від Литви до Польщі. За О. Прицаком, вперше з Київських часів українська територія почала продукувати власну політичну еліту з усвідомленням нею власних політичних прав, привілеїв та обов'язків. Ця концепція станової солідарності була замішана на територіальному принципі й була повністю секулярною за змістом, а не релігійною чи лінгвістичною, оскільки саме вона як новий політичний організм стала вирішальним чинником¹⁸.

¹⁴ Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. С. 278.

¹⁵ Pritsak O. *Kievan Rus and Sixteenth – Seventeenth Centuries Ukraine. НаУКМА. Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 278. Арк.17–23.

¹⁶ Там само. Арк. 17.

¹⁷ Там само. Арк. 18.

¹⁸ Там само. Арк. 19.

Почав творитися новий політичний феномен – Русі-батьківщини (*Rus patria*), який охоплював територію Брацлавщини, Київщини, Волині і згодом Чернігівщини, тобто практично всю Україну за винятком Галичини. Саме цей розвиток, стверджує О. Прицак, призвів згодом до відновлення історичного минулого Русі, яке спричинило створення 1658 р. у Гадячі Великого князівства Руського як рівного партнера Польського королівства¹⁹.

Наприкінці XVI ст. поруч з українською територіальною шляхтою з'являється новий тип української еліти – українські «реєстрові» козаки. Ця еліта була створена польським урядом для захисту своєї території зі сторони Сходу та Півдня (від турків та татар), і отримала свої певні привілеї. Слід зазначити, що багато членів нової української осілої шляхти захоплювались і приймали «романтичний» спосіб життя козацтва. В свою чергу, фізична присутність шляхти, її інтелектуальний вплив на українських територіях, надавав козакам зразок для втілення їхніх честолюбних прагнень²⁰.

У завершенні своєї розвідки О. Прицак доходить висновку про необхідність при створенні синтезу польської, як і української та литовської історії позбавлення двох міфів: по-перше, міф про руйнівний характер монголів, які насправді не призвели до розриву історичної традиції для України; по-друге, міф про русинський (український) характер Великого Князівства Литовського, оскільки інституції Київської Русі були зруйновані не монголами, а литовцями у 1470-х роках. Утворений за польським зразком тип української територіальної еліти – шляхти, став першим «політичним тілом» в новій Україні, дальший розвиток якої призвів до концепції Великого князівства Руського. Натомість дзеркальне відображення цієї шляхти – козаки, були залучені до оборони православної віри в часи контрреформації, а їхні інтелектуальні лідери відродили Київську ідею про секулярне патримоніальне правління, результатом якої став розвиток екстериторіальної концепції станових інтересів. Отож, робить висновок вчений, заміна назви «Русь» на назву «Україна» ознаменувала не семантичну заміну; вона відобразила переміщення української політичної традиції²¹.

Вже обіймаючи посаду директора Українського Наукового Інституту Гарвардського університету, О. Прицак, розробляючи свої лекційні курси, які він читав у Гарварді у 1970–1980-х роках, присвячує дві лекційні розробки спеціально історії Польщі, а у третій історію Польщі розглядає в контексті низки інших проблем.

Першою з таких лекційних розробок став план лекції № 11 «Польща у Східній Європі», створений 2 листопада 1976 р. у структурі усього курсу «Історія»²². План складається з двох частин. У першій з них вчений подає розширену бібліографію теми; у другій – розкриває так звані силабічні зв'язки, яких передає числом двадцять три, і котрі вибудовуються істориком в контексті дослідження ролі, яку відігравала

¹⁹ Там само. Арк. 19, 23.

²⁰ Там само. Арк. 20.

²¹ Там само. Арк. 23.

²² Pritsak O. Poland in Eastern Europe. Lecture No.11. *НаУКМА. Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 82–83.

Польща у Східній Європі. Це такі зв'язки, як, наприклад, «Володимир Великий – Червенські міста – Болеслав Хоробрий». Через цей зв'язок проводилася думка, що князі Володимир і Болеслав билися між собою за червенські міста і кордон в ті часи між давньоукраїнськими та польськими землями пролягав по Перемишлю. О. Прицак робить цікавий висновок: кордон між Україною і Польщею й досі пролягає Перемишлем, і це означає, що вся ця кров, пролита українцями і поляками ще з часів середньовіччя за придбання і повернення пограничних територій, була даремною²³.

Другим таким силабічним зв'язком О. Прицак називає тріаду: «Ягелло (Ягайло) – Ядвіга – арлісаге (з латинської підпорядковувати, зв'язувати)». Цю тріаду вчений пояснює, що зазначений в тексті договору між Польщею та Литвою термін арлісаге, якого Литва хоче з Польщею дуже ускладнив ситуацію для самого Ягайла (польський король у 1386–1434 рр.), оскільки він став польським королем лише тому, що одружився з польською королевою Ядвігою з династії Анжу (1384–1399). Ядвіга дуже скоро померла, і Ягайло не мав жодних гарантій, що поляки хотітимуть його мати за короля й надалі, виходячи з того простого міркування, що в Польщі королі були виборні, а в Литві великі князі були дідичні. Тому, не бажаючи палити всі мости для литовців, і, незважаючи на те, що Вітовт (великий князь литовський у 1392–1430 рр.) знаходився з Ягайлом в перманентній боротьбі, останній заключив із Вітовтом союз і надав йому свободу дій у Литві²⁴.

Силабічний зв'язок «Болеслав Тройденович – Мазовія – Галич – Лемберг (Львув, Львів)» належить також, як і попередній щодо Ядвіги і Ягайла до династичної історії. Тут князь Болеслав Тройденович з Мазовії посприяв своїм шлюбом продовжити династію галицько-волинських князів та королів з центром у Галичі, а згодом у Львові²⁵.

Науковець реконструює силабічні зв'язки не лише для епохи середньовіччя, але знаходить їх і у новітній історії. Так, силабічний зв'язок «Гадяч – Запорозькі козаки – Збруч – Петлюра / Пилсудський» знову актуалізує проблему традиційних польсько-українських зв'язків та союзницьких договорів. Цей зв'язок діахронно охоплює найважливіші, за О. Прицаком, періоди польсько-українських взаємин ранньомодерної та модерної доби, розпочавшись Гадяцькою угодою, та завершуючи польсько-українською війною 1919 р. Гадяцька унія, спроектована гетьманом Іваном Виговським як союз між козаками і Річчю Посполитою у справі утворення третього суб'єкта у федерації – Русі, яка мала посісти чільне місце поруч з Польщею та Литвою, та кордон по Збручу асоціюється з іншим договором між поляками та українцями від 1920 р., укладеним між головою Директорії УНР Симоном Петлюрою та Юзефом Пилсудським²⁶.

Інший силабічний зв'язок модерної доби конструюється вченим наступним чином: «Софіївка – Тульчин – Вінниця». Тут проводиться паралель між закладенням

²³ Там само. Арк. 82.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 83.

палаців Потоцького в Софіївці біля Умані та Тульчині, і утворенням міста Вінниця, коли саме магнатські добра і помістя посприяли утворенню сучасного міста²⁷.

Наступною розробкою О. Прицака в структурі створеного ним у Гарварді лекційного курсу з спеціальності «Історія», став машинописний виклад змісту лекції № 10 під назвою «Економічне та соціальне становище українських земель під польським пануванням у 1569–1772 роках»²⁸. Вказана гарвардська англійська лекція, присвячена Речі Посполитій, побудована за проблемно-тематичним принципом і складається з двох блоків. Це політичні й соціальні умови, з одного боку, і економічні умови – з іншого.

О. Прицак зазначає, що межа між XV та XVI ст. мала особливу важливість для польської історії, оскільки італійські Відродження та гуманізм (у 1518 р. уродженка Мілану Бонна Сфорца стала польською королевою), так само як чеська і німецька реформація, досягли на той час і Польщі. Протягом першої половини XVI ст. була створена літературна мова, як база для польської національної ідентичності. На жаль, констатує вчений, ця польська ідентичність невдовзі дегенерувала у національний шовінізм²⁹. Подібне трапилось внаслідок того факту, що інтелектуальна енергія, яка була нещодавно впроваджена до Польщі – Литви, не могла міцно укорінитися. Магнати, які були спочатку головними прихильниками реформації, тільки поверхово ознайомились з «новим вченням»; насправді вони головним чином маніпулювали новими інтелектуальними течіями для власної вигоди. Більшість шляхти не були зацікавлені у високій культурі. В результаті носіями польської культури у XVII ст. стали головні городяни іноземного походження, котрі на той час були громадянами другого класу³⁰.

З приходом у 1564 р. до Польщі єзуїтів релігійна нетолерантність отримала розповсюдження. Для українського населення церковна унія (хоча і прогресивна як ідея в цілому), мала негативні наслідки, оскільки реалізувалась в контрреформаційному контексті релігійної нетерпимості. Берестейська унія 1596 р. відразу розділила українські і білоруські спільноти на два ворожих табори. В результаті київський уніатський митрополит і всі уніатські єпископи (вже не говорячи про православних єпископів) були позбавлені права засідати в сенаті до 1790 р.³¹.

XV ст., як зазначає дослідник, також позначилося розвитком польського парламентаризму. Шляхта керувала сеймом виключно на підставі одностайного голосування, свого роду середньовічного релікту, який вони не замінили на голосування більшістю (так зване мажоритарне голосування). Трохи згодом (у 1652 р.) ця процедура навіть відродилася у відоме *liberum veto*, коли один єдиний шляхетський голос міг звести всю справу нанівець³².

²⁷ Там само.

²⁸ Pritsak O.. *Economic and Social Conditions of the Ukrainian Lands under Polish Rule 1569–1772*. *НаУКМА. Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 70–72.

²⁹ Там само. Арк. 70зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само. Арк. 71.

О. Прицак відзначає, що протягом XV та XVI ст. Річ Посполита управлялася виключно привілейованою шляхтою, яка номінально перебувала під гегемонією декількох магнатських родин. Їм підпорядковувалися непривілейоване міщанство та так звані *adscripti serfs* (тобто раби – В.П, Г.П.). У період виборних королів (після 1572 р.) кожен новий король мав брати певні нові зобов'язання у фаворитизуванні шляхти (так звані *paeta conventa*), які разюче послаблювали королівську владу в той час, коли більшість європейських держав рухалась у напрямку до абсолютизму³³.

Найбільшою слабкістю польської політичної системи, відзначає вчений, була відсутність постійного війська. Поразки Польщі під час Лівонської війни спричинили введення певної такси (кврти або однієї четвертої), згідно з впровадженням якої всі піддані держави мали сплачувати податок на утримання постійної армії. У 1562–1563 рр. було запроваджене так зване військо кварцяне. Але ці заходи виявилися недостатніми. Як результат, у XVII–XVIII ст. постійна армія Речі Посполитої налічувала вже 12 тисяч чоловік. О. Прицак наводить порівняння, що у тих же XVII–XVIII ст. Росія та Австрія мали регулярні армії, які нараховували по 300 тисяч вояків, а прусська армія – 200 тисяч. Окремі польські магнати мали власні армії, які нараховували більше 10 тисяч вояків. Спроби королів запровадити найману німецьку армію провалилися, а залучення українських козаків до військових справ Речі Посполитої призвело до козацької революції.

Щодо економічного становища Речі Посполитої, то О. Прицак відзначає: у XVI ст. світ вступив в епоху меркантилізму, коли торгівля стала головним і домінуючим елементом національної політики. Польська Річ Посполита в контексті політики меркантилізму протягом кінця XVI–XVIII ст. не була модерною державою внаслідок відсутності уніфікованої меркантильної політики. Кожен можновладець мав свою меркантильну політику й утримував монополію над експортом, оскільки лише принц Острозький, наприклад, володів третиною усієї Волині³⁴. Падіння цін на збіжжя на міжнародному ринку протягом XVII ст. інтенсифікувало експлуатацію рабської селянської праці польською шляхтою, котра прагнула таким чином компенсувати разюче зменшення прибутків з їхніх дідизн. Вказані зусилля зменшували сільськогосподарську продуктивність і викликали селянські бунти³⁵.

Іншою гарвардською лекційною розробкою вченим проблем історії Польщі в контексті низки питань східноєвропейської історії епохи розвинутого і пізнього середньовіччя та ранньонового часу стала створена О. Прицаком 9 листопада 1976 р. англomовна лекція – конспект № 13 на тему «Німецьке (Магдебурзьке) право, гуманізм, реформація та контрреформація в Україні / Білорусі»³⁶. У цій лекції науковець проводить думку, що саме Польща стала провідником принципів німецького магдебурзького права на українські землі. Диференціюючи міста на орієнтальні, полісного типу і європейські, О. Прицак зазначає, що польський Краків

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 71 зв.

³⁵ Там само.

³⁶ Pritsak O. The German (Magdeburg) Law, Humanism, Reformation and Counter – Reformation in the Ukraine/White Ruthenia. *НаУКМА. Архів О. Прицака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 87–93.

став у 1257 р. піонером європейського типу міста у Центрально-Східній Європі, відкривши таким чином стежку західних впливів і в Україну для Володимира на Волині (магдебурзьке право прийнято 1324 р.), Сянока (1339 р.), Львова (перед 1352 р.), Кам'янець-Подільського (1374), і Берестя (Брест-Литовська) у 1390 р.³⁷.

Присутність німецьких колоністів у містах європейського типу спочатку викликала підйом польської національної свідомості, а згодом боротьбу поляків з німецькими громадянами за економічну владу. Ця боротьба завершилася асиміляцією німців протягом XV ст., оскільки спільна католицька віра обох етносів допомогла знайти вирішення питання. У Галицько-Володимирському королівстві, – зауважує вчений, – подібна боротьба привела до припинення династії і трохи згодом до польсько-литовського панування³⁸. Усі права муніципального урядування, наприклад у Львові, повільно перейшли до поляків-католиків і німців. Натомість русини (українці) були не лише змушені залишити лави міської адміністрації, але були деградовані навіть у своїх правах торгувати і проживати у кращих районах міста.

Окрім поширення принципів Магдебурзького права, саме Польща стала провідником в Україну ідей італійського Відродження та Реформації. Хоча ці ідеї досягли Польсько-Литовської держави порівняно пізно (лише на початку XVI ст.), проте майже одночасно під їхнім впливом почали творити кальвініст Миколай Рей (Mikołaj Rej; 1505–1569), що першим почав вживати як поет народну польську мову, і видатний польський поет Відродження Ян Кохановський (Jan Kochanowski; 1530–1584), який писав вірші одночасно і латиною, і польською³⁹. Вони обидва спричинилися до утворення польської літературної мови.

З католицької Польщі Відродження і Реформація поширилися і до православної України. Проте тут вони не могли пустити міцних коренів, оскільки ґрунт для обох течій аж ніяк не міг бути підготовлений католицькою схоластикою. За відсутності ґрунту для впровадження в православній культурі секулярного руху, в Україні перемогла православна контрреформація єзуїтського типу⁴⁰.

Третім джерелом спільних духовних впливів Польщі як провідника ідей західного світу в Україну стало поширення серед польської і української шляхти ідей європейських анти-тринітаріїв і соціаністів, зокрема Франческо Станкаро (Francesco Stancaro; 1501–1574), Леліо Соціні (Lelio Sozzini; 1525–1562) та Фацето Соціні (Faceto Sozzini; помер у 1579 р.). Наприкінці XVI ст. соціанізм з Польщі поширився в Україну, охопив своїми ідеями українську шляхту і привів до появи на політичному горизонті України представника клану соціаністів Юрія Немирича⁴¹. Останній став автором концепції федеративного союзу республік у Східній Європі з включенням до нього Великого князівства Руського (Гадяцька унія 1658 р.).

В український період наукової творчості О. Прицак присвятив проблемам дослідження та осмислення історії Польщі окрему лекцію в структурі свого курсу

³⁷ Там само. Арк. 87.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 88.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. Арк. 89.

«Історіософія», прочитаного ним для студентів історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992–1994 роках⁴². На відміну від гарвардських лекцій, де О. Прицак зосереджувався на конструкції так званих силабічних зв'язків для окреслення ролі Польщі у Східній Європі та на дослідженні соціально-політичних та економічних умов перебування українських земель під польським шляхетським пануванням, у вищезгаданій лекції постає вже ціла історіософська концепція бачення Речі Посполитої у контексті її історичних зв'язків з Україною.

У вступі до лекції автор обґрунтовує чотири основні проблеми, які спричинили в скорому часі падіння Речі Посполитої як держави: 1) проблеми економічні, які, за словами О. Прицака, завжди були причиною усіх польських негараздів і були зав'язані на такому явищі як меркантилізм; 2) проблеми урбаністичні, тобто проблеми міста і села та тих етнічних груп, які в Речі Посполитій у селі та містах проживали; 3) проблеми, пов'язані з лінгвістичним питанням; 4) проблеми, які ґрунтувались на соціальних та релігійних протиріччях, де основними противниками виступали польська шляхта та українське козацтво⁴³.

Розкриття економічних та урбаністичних проблем у даній лекції перегукується з матеріалом, зібраним вченим для гарвардських лекційних розробок. До економічних проблем автор відносить також постання в Україні приватних агрокультурних містечок – штетлів, які належали магнатам, але в більшості були заселені євреями, котрі виконували торговельні транзакції для панів. Колонізація українських територій, яку, як підкреслює вчений, королі й магнати проводили для здобуття золота, а євреї, аби проводити свої торговельні транзакції, призвела, врешті-решт, до повстання під проводом Богдана Хмельницького⁴⁴.

У комплексі лінгвістичних проблем історик на першому плані виділяє фігуру поета Яна Кохановського, якого королева Бонна Сфорца спонукала підняти питання гідності польської мови. Кохановський як поет зумів відобразити проблеми Польщі на основі двох світоглядних бачень згори (*латиномовного і польськомовного* – В. П., Г. П.). Ці бачення, як підкреслив вчений, не воювали одне з одним і були цілісними⁴⁵.

Соціальні й регіональні протиріччя, як зазначає науковець, постали внаслідок конфлікту між шляхтою та козацтвом. В очах польської римо-католицької шляхти козаки не були шляхтою легітимною і не вважались рівними польській шляхті. Тому реєстрові козаки як воїни стають анти-шляхтою, оскільки польська шляхта не надає їм права рівного стану, а козаки, в свою чергу, прагнуть отримати це визнання.⁴⁶ Вчений підкреслює, що цього визнання козаки, попри свої гучні перемоги над поляками, не отримали і в 1648 р., що дає відповідь на питання, чому Хмельницький не міг із Польщею дійти до тривалого розв'язання проблеми.

⁴² Див.: Прицак Омелян. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Польсько-литовська Річ Посполита як держава шляхти та її основні проблеми з Україною». *Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України* (нерозібраний). 15 с.

⁴³ Там само. С. 1.

⁴⁴ Там само. С. 2.

⁴⁵ Там само. С. 3, 5.

⁴⁶ Там само. С. 8.

Окреме місце при розгляді соціальних та релігійних протиріч О. Пріцак відводить єзуїтам, які від 1564 р. з метою будь-якими способами врятувати католицизм від проникнення ідей Реформації, прибувають в українські землі. Хоча єзуїтів спроводили боротися з Реформацією, але коли вони осіли в українських землях, встановили школи і т. п., виявилось, що насправді немає з ким боротись, оскільки магнати, які були кальвіністами, знову перейшли в католицизм. Тому усю енергію, накопичений досвід боротьби з єрессю в Європі та Америці, єзуїти вже в 1580-х роках переносять з протестантів на схизматиків (*православних – В. П., Г. П.*)⁴⁷. Об'єктом прагматичних розумувань єзуїтів стала і Києво-Могилянська Академія, яка відразу перейшла під їхній вплив, і у яку з латинською мовою, підкреслює науковець, прийшли і здобутки єзуїтської педології, що мало свої деякі позитивні, але також і вкрай негативні наслідки.

Висновок

Проблеми історії Польщі Омелян Пріцак розпочав досліджувати ще в довоєнний, найбільш ранній період свого формування як вченого, і продовжив в американський та український періоди. Якщо в довоєнний період науковець займався розвінчанням міфічних легенд, існуючих в польській історіографії щодо гетьмана Івана Мазепи і написав декілька рецензій на праці польських істориків, то в американський період вчений пише низку праць історіософського характеру. О. Пріцак доходить висновку: саме литовці спричинили заміну правлячої еліти і розрив історичної традиції в Україні, і що, натомість, з переходом українських земель від Литви до Польщі вперше з київських часів українська територія розпочала продукувати власну, свідому своїх політичних прав та привілеїв еліту. Саме за польських часів, за О. Пріцаком, почав утворюватися новий політичний феномен – Русі-батьківщини. Деміфологізуючи міфи про руйнівний характер монголів, і про український характер Великого князівства Литовського, О. Пріцак характеризує українських «реєстрових» козаків як новий тип української еліти.

У лекціях, написаних в американський період, вчений вибудовує історіософський синтез силабічних зв'язків в контексті дослідження ролі, яку відіграла Польща у Східній Європі, досліджує особливості економічного та соціально-політичного становища українських земель під польським пануванням. Він оцінює спеціальне значення, яке мали для України такі феномени, як реформація, контрреформація, меркантилізм, магдебурзьке право, та створення поетами М. Реєм та Я. Кохановським польської літературної мови.

В український період О. Пріцак дещо доповнює гарвардські лекції новим матеріалом і баченням Речі Посполитої в контексті її зв'язків з Україною. Він обґрунтовує чотири основні групи проблем, які спричинили падіння Речі Посполитої як держави, і підкреслює особливу роль контрреформації та єзуїтів, а також фільваркового господарства з особливими функціями магнатів та євреїв при його веденні, що, на переконання вченого, врешті призвело в комплексі причин до повстання під проводом Богдана Хмельницького.

⁴⁷ Там само. С. 14–15.

Отже, О. Прицак розглядав історію Польщі та польсько-українських зв'язків протягом трьох періодів свого життя: довоєнного, американського та українського. Сюжети, яких він торкався у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Речі Посполитої не проводились істориком поза українським контекстом. Історіософське бачення О. Прицаком історії Польщі є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів спільних моментів польської та української історії на теренах Східної Європи.

REFERENCES

Bielowski, A. (1864). Jan Mazepa i jego listy. *Biblioteka Ossolinskich*. (Vol. I, IV) Lwów [in Polish].

Czubka, J. (1923). *Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska*. Lwów [in Polish].

Demian, H. (1991). *Talanty Boikivshchyny*. Lviv [in Ukrainian].

Kutrzeba, St. (1921). *Polska odrodzona*. Kraków [in Polish].

Lazarevskiy, Al. (1898). Zаметки о Мазеде. *Kievskaiia Starina*. (Vol. 1). Kiev. [in Russian].

Mannheim, K. (1994). *Ideologia i utopia. Mannheim Karl. Diahoz nasheho vremeni / per. s nem. i anhl. Moskva: Iurist* [in Russian].

Mazepa. Zbirnyk. (1938). (Vol. 1). *Vydannia UNI – V. Serii istorychna*. Vyp. 5 [in Ukrainian].

Mazepa. Zbirnyk. (1939). (Vol. 2). *Vydannia UNI – V. Serii istorychna*. Vyp. 6 [in Ukrainian].

Potulnytskyi, V. A. (2009–2010). Osobystist akademika Omeliana Pritsaka (1919–2006) v ramkakh naukovoï problemy. *Ukrainska oriientalistyka: Zb-k nauk. prats vykladachiv ta studentiv NaUKMA*, 4–5. Kyiv, 6–10 [in Ukrainian].

Pritsak, O. (1991). *Istoriiosofia ta istoriohrafia Mykhaila Hrushevskoho*. Kembriđzh, Mass. [in English].

Ukrainski visti. (1937), 269 (607), 4-5 [in Ukrainian].

Volodymyr Potulnytskyi, Heorhii Potulnytskyi. Polish-Lithuanian Commonwealth in the Context of Its Historical Relations with Ukraine in Omeljan Pritsak's Academic Research

Analyzing the creative heritage by Omeljan Pritsak on the history of Poland, the authors concludes that the historian began to explore the issues of medieval and early New Poland as early as in the pre-war period, the earliest period of his formation as a scholar, and continued into his American and Ukrainian periods. Based on the number of archival documents and printed works, the authors of the article claims that while in his pre-war period the scholar was engaged in debunking the mythical legends existing in Polish historiography about Hetman Ivan Mazepa and wrote several reviews on the works by Polish historians, in his American period, the scholar wrote a range of papers of historiosophic character. Pritsak concludes that these were the Lithuanians who caused the changes in the leadership elite and the interruption

in the historical tradition of Ukraine, and that with the transition of Ukrainian lands from Lithuania to Poland, for the first time since the Kyiv period, Ukrainian territory began to produce its own, conscious political rights and privileges. It was during the Polish times, according to Pritsak, that a new political phenomenon, namely the homeland of Rus, began to emerge. Demythologizing the myths about the destructive nature of the Mongols and the Ukrainian character of the Grand Duchy of Lithuania, Pritsak characterizes the Ukrainian “registry” Cossacks as a new type of Ukrainian elite.

In his lectures written in the American period, the scholar constructs a historiosophical synthesis of syllabic ties in the context of exploring the role played by Poland in Eastern Europe and examines the peculiarities of the economic and socio-political situation of the Ukrainian lands under the Polish domination. In this respect, he estimates the special significance that such phenomena as reformation, counter-reformation, mercantilism, the Magdeburg law, and the creation of Polish literary poetry by Mikołaj Rej and Jan Kochanowski had for the Polish literary language. In his Ukrainian period, Pritsak supplemented Harvard lectures with new material and visions of the Commonwealth in the context of its relations with Ukraine. It substantiates four major groups of problems that caused the fall of the Commonwealth as a state and emphasizes the special role of counter-reformation and the Jesuits, as well as the manorial economy with special functions of magnates and Jews, which, in his opinion, eventually caused the uprising led by Bohdan Khmelnytsky.

Thus, Pritsak examined the history of Poland and the Polish people during three periods of his life: pre-war, American and Ukrainian. The subjects he touched upon in the articles differed, since the scholar set various goals in different periods. It is important to emphasize that almost all research papers on the history of Poland were not conducted by the historian outside the Ukrainian context. Pritsak’s historiosophic vision of the key problems of the history of the old Polish-Lithuanian Commonwealth and of modern Poland is an important contribution to the study of the essential aspects of the common subjects of the Polish and Ukrainian history in Eastern Europe.

Key words: research heritage, main trends of research activity, Polish-Lithuanian Commonwealth, the myths of Polish historiography, historiosophical synthesis, syllabic ties, mutual relations.